

КРИТИКА БОГАТИХ У ДРУШТВЕНО-ИСТОРИЈСКОМ КОНТЕКСТУ АНТИКЕ И ВИЗАНТИЈЕ

Станка Столић*, Дејан Гашић**

*Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, Филозофски факултет, ул. Филипа Вишњића б. б. 38220 Косовска Митровица, Република Србија
stanka.stolic@gmail.com

** Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, Филозофски факултет, ул. Филипа Вишњића б. б. 38220 Косовска Митровица, Република Србија
dejan.gasic@pr.ac.rs

„*Divitiae trepidant; paupertas libera res est*“.
(латинска изрека)

АПСТРАКТ

Богатство и богаташи - честе су теме како античког, тако и византијског списатељства, било да је у питању њихова појавност, пролазност, или, напоследку, неминовност. Иако историја књижевности обилује примерима критике материјалног богатства, имена Лукијана из Самосате и Алексија Макремволита остају незаобилазна због упечатљивих ставова и начина писања, које је уједно проносило и одређену врсту литерарног иступа против постојећег друштвеног поретка. Стога, предмет овог рада представља компаративни приступ погледима ова два аутора, јер су различити животни путеви и друштвене околности које су их окруживале утицале на формирање њихове перцепције света богатих.

Кључне речи: Лукијан, Макремволит, богати, сатира, критика

Период друге софистике, њен потпуни процват и доминација, као и прожимање реторике и филозофије, извршили су велики утицај не само на античку књижевност, већ и на њена исходишта. Као резултат тих преплитања, особено код Лукијана (Λουκιανός), софисте и списатеља II века н. е. из Самосате, јавља се сатирични дијалог, облик на чију су литерарну форму и садржај утицали Платонов дијалог, стара атичка комедија, менипска сатира и киничка дијатриба.¹ О каснијем домету и Лукијановом утицају као писца на византијску књижевност најбоље сведочи то што су се писци дијалога у Византији у потпуности угледали, и мање или више успешно га подражавали. Непобитан пример у том контексту посебно осликавају гласовити списи „*Timarion*“ и „*Philopatris*“, заблудом приписивани узору њиховог настанка и чак објављивани под његовим именом.² Иmun на допадљиви Лукијанов дијалошки стил и форму, дакле, није могао остати ни Алексије Макремволит (Ἀλέξιος Μακρεμβολίτης), учитељ и ромејски писац прве половине XIV века.³

Сатирични и алегоријски списатељски приступ којим су се поменути двојица аутора служили, критикујући негативне појаве свог времена, представља својеврсно огледало у коме су представили преломљену слику друштвено-историјских околности. Литерарна средства

¹ Nadas, M., 1965⁶. A history of Greek literature, Columbia university press, New York and London, 675.

² Верује се да је *Philopatris* написан у другој половини X века, а *Timarion* средином XII века. *Timarion* се у потпуности угледа на Лукијаново дело *Некиомантија*, као и нешто каснија византијска сатира *Мазарисов пут у Ад*, настало око 1415. године. Бек, Х. Г., 1963. Путеви византијске књижевности (предговор Д. Богдановић), СКЗ, Београд, 59.

³ О њему и његовим делима: Kazhdan, A. P. (ed.), 1991. The Oxford Dictionary of Byzantium, II, New York – Oxford, 1234-1237 (-A. Kazhdan). Trapp, E. (ed.), 1985. Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit, VII, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, № 16352. Ипак, до сада, најподробнија студија о Макремволиту: Поляковская, М. А., 1998². Портреты византийских интеллектуалов, Три очерка, Санкт – Петербург: Алетея, 207-244.

која су им стајала на располагању и којима су се радо служили, осим ироније и пародије, присутан је и сарказам, због чега нам се веома често та слика друштва пројављује благо искривљена и преувеличана, али ипак непобитно указује на актуелне социјалне проблеме, са засигурним ауторовим виђењем и сагледавањем тих друштвених несавршености. Будући да је социјални положај појединца или групе најчешће условљен материјалним иметком, богатство и богати су готово стално предмет критике – подједнако актуелан како у II, тако и у XIV веку – проналазећи, неминовно, свој одраз у књижевности.

Иако се у Лукијановим дијалозима као ликови појављују митолошке, или давно умрле историјске личности, а радња је смештена најчешће у Хад или на Олимп, ипак, било би погрешно сматрати његова дела бескрвним, артифицијелним измишљотинама, без икаквог додира са стварношћу; нема сумње да је овај вешти ретор црпео инспирацију и из свакодневног живота, без обзира на чест митолошки оквир. Лукијан је рођен око 120. године у сиријској Комагени, те у недостатку поузданих података о времену смрти, као *terminus post quem* и *ante quem* се узимају 180. и 195. година, што указује да је живео и стварао за време династије Антонина (96 – 192). С изузетком Комодове владавине (180 – 192), уколико ју је доживео, ово се може сматрати релативно светлим раздобљем у историји римске државе. Ипак, оно је морало обилovati примерима који ће се, више или мање прикривени, наћи у Лукијановим дијалозима.⁴

Неоспорна заинтересованост Византинаца за античко списатељство, подсетимо, никада није бледела, међутим, његово поимање било је условљено интелектуалношћу самог интерпретатора.⁵ Заблудом сматрајући да је из Лукијановог пера потекло дело „Лукије или магарац“,⁶ Алексије Макремволит (преминуо након 1349. или 1353. године) на његов садржај написао је алегорију, те чак протагонисту списа ословљавао Лукијаном.⁷ При томе, Макремволит се ни на трен није устручавао да изврши христјанизацију „Лукијана“, непресушним уклањањем из текста свега што није у сагласности са „хришћанским моралом“ раздобља у коме живи, што у његовом случају, није неумерено рећи, не чини на високом степену разумевања и домишљатог узлета.⁸ Али, ратни вихор грађанског сукоба четрдесетих година XIV века и стање у обновљеном Царству династије Палеолог (1261 – 1453), особито након убиства Макремволитовог патрона у јесен 1342. године (у питању је извесни Патрикиот, финансијски повереник Јована Кантакузина), навели су га на одустајење од тумачења античког романа и на својим страницама почиње да исписује немуште и библијом умесно прикривене слике о реалној престоничкој свакодневици, уз идеје о друштвеним идеалима, посебно идеји једнакости – неизоставним инсистирањем на подједнаком праву свих људи, и богатих и сиромашних, на плодове земље.⁹ Била је то ауорова потреба да се

⁴ За основне биографске и библиографске податке, в. Easterling, P. E., B. M. W. Knox (eds.), 1985. *The Cambridge history of classical literature*, vol. I, Cambridge University Press, Cambridge, 287-290; Hornblower, S., A. Spawforth (eds.), 2000. *The Oxford Classical Dictionary*, University Press; Ђурић, М. 1957. *Историја хеленске књижевности*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 743-745; Стевановић, Б., 1968, *Историја хеленске књижевности (од Александра до Јустинијана)*, Научна књига, Београд, 171-179. Што се тиче коришћења и навођења Лукијанових дела у скраћеницама, користили смо се издањем: Harmon A.M. (trans.), 1915. *Lucian: in eight volumes*, II, Series: Loeb classical literature, 54, London: Heinemann; Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

⁵ Посебно, за то питање, упућујемо на књигу: Фрејберг, Ј. А., Т. В. Попова, 1978. *Византијска литература епохи расцвета XI-XV вв.*, Москва.

⁶ Оригинално издање: *Luciani Samosatensis Opera, ex recognitione Caroli Iacobita*, vol. II, Lipsiae 1912, 303-338.

⁷ А. Пападопуло-Керамевс, Алексей Макремволит, *ЖМНП* 321 (јанварь 1899) 19-23.

⁸ Поляковская, М. А., 1998². *Портреты византийских интеллектуалов, Три очерка*, Санкт – Петербург: Алетея, 209-214. Такође, в. Иста, 1973. *Толкование повести „Лукий, или Осел“ Алексеем Макремволитом*, ВВ 34, 137-140.

⁹ За његове идеје, сажето: Matschke, K. –P., F. Timnefeld, 2001. *Die Gesellschaft im späten Byzanz: Gruppen, Strukturen und Lebensformen*, Böhlau: Verlag, Köln: Weimar Wien, 344-247.

превазиђу кризна византијска времена, уподобљавајући форму античког дијалога мисаоном и списатељском контексту ромејског политичког сумрака.¹⁰

Још је Лукијан, вековима удаљен од Макремволита, да би указао на пролазност и ништавност свега материјалног, супротстављао с једне стране, слике богатих људи какви су били за живота, а са друге какви су након смрти – лишени свих знакова достојанства, моћи и богатства. Без обзира што су у Хаду сви, и некадашњи богати и сиромашни, једнако костури, богати се, неспремни да се опросте са некадашњим благодетима, тешко мире са новим положајем и истрајно жале за оним што су невољно морали напустити: „...οἱμοὶ τῶν κτημάτων. - οἱμοὶ τῶν ἀγρῶν. - ὅττοτοῖ, τὴν οἰκίαν οἶαν ἀπέλιπον. - ὅσα τάλαντα ὁ κληρονόμος σπαθήσει παραλαβῶν“.¹¹ Лукијан на ово даје саркастичну примедбу да је свим људима, да би умрли, а то их једном неминовно чека, потребан само обол-новчић – колико упокојени плаћају Харону да их превезе на онај свет.¹²

Слично Лукијановим сликама о богаташима, премда у поменутој хришћанској форми, затичемо и код Макремволита, иако му је својствено архаизирање текста, док описује њему савремене догађаје. Стање непрестаног ромејског унутрашњег трвења, током којег један градски слој становништва богаћењем доживљава звездане тренутке материјалног благостања, наводи Макремволита на исписивање дела „Разговор богатих и сиромашних“ (Διάλογος πλουσίων καὶ πενήτων), којим експлицитно провејава мисао да је богато друштво једино оно које не трпи немаштину.¹³ Наиме, као и код Лукијана, и Макремволитови богаташи су представљени, како љубоморно опчињени „стеченим“ иметком, остају крајње неосетљиви на молбе сиромашних и позивање на милосрђе, а опет, без зазирања од Божијег гнева којим им се прети, правдају се позивањем на речи светог апостола Павла да нема таквог обичаја да бадава хране оне који им не служе: „Ἀλλ’ οὐ θέμις τρέφειν προῖκα τοὺς μὴ δουλεύοντάς“,¹⁴ – сматрајући да је њихово сиромаштво исход лењости. Пошто индигнирани сиромашни не могу да се отргну утиску да су жртве похлепне природе својих богатих саговорника, Макремволит уводи, као њихову реплику и античку мудрост, да се од сиромашних не може више ништа узети, као што ни Аполон није могао ништа да узме од слепца: „...ὥς οὐδὲ ὁ Ἀπόλλων ἐξ ἄλαοῦ“.¹⁵ Ова јасна алузија на бога светлости, у овом случају не може бити ништа друго до огољени сарказам. Ипак, такво понашање богаташа, уз подсећање њихових опонената – опстаје све до тренутка када изненадни гласник Харона не дође до њих „...εἰ μὴ τις πρέσβυς ἐκ τοῦ Χάροντος τούτοις ἤξει ταχύς...“, те се једино тада, свесни своје пролазности, присете „...τότε γὰρ μόλις ἡμῶν ἐμνήσθησαν...“ да и сиромашни постоје.¹⁶

Када би се сценама које описују живот богатих одузео преовлађујући комичан тон, остала би прилично мрачна слика друштва, у којој богати, окружени онима који желе да им узму богатство, морају да стрепе за властити живот, па чак да стрепе и од најближих.¹⁷ Упечатљив утисак остављају ловци на богатство, незаобилазна пратња богатих, који у међусобној борби да се додворе и стекну наклоност богаташа без потомака не бирају средства и не презају ни од чега: „...καὶνὴν γὰρ τίνα ταύτην τὴν τέχνην ἐπινενοήκατε γράων. καὶ

¹⁰ Више о томе, уз поредбену слику са другим византијским списатељима: Поляковская, М. А., 1979. Понимание социальных проблем византийскими авторами середины XIV в., ВВ 40, 9-21.

¹¹ Cat. 20.

¹² Аутор се на више места поиграва обичајем да се умрлом у уста стави новчић којим према веровању плаћа лађара подземног света Харона: DMort. 11. 4; Cont. 11; 20...

¹³ Ševčenko I., 1960. Alexios Makrembolites and his “Dialogue between the Rich and the Poor”, ZRVI 6, Beograd, 187–228. (за позивање на извор, у даљем тексту: Dialogue); Посебно за тумачење извора, упућујемо на минуциозну студију: Максимовић, Љ., 1981. „Богаташи“ Алексија Макремволита, ЗРВИ 20, Београд, 99-109.

¹⁴ Dialogue 205. 17-19. Уп. Друга посланица Св. апостола Павла Солуњанима, 3. 10.

¹⁵ Dialogue 207. 16-17.

¹⁶ Dialogue 210. 24-25.

¹⁷ DMort. 4. 2; 17. 7; Gall. 25.

γερόντων ἐρῶντες, καὶ μάλιστα εἰ, ἄτεκνοι εἶεν, οἱ δὲ ἔντεκνοι ὑμῶν ἀνέραστοι.¹⁸ Али, далеко од тога да на богате треба гледати као на беспомоћне, наивне жртве – напротив, веома често су се, свесни карактера и намера оних који су их окруживали, од ловине претварали у ловце и искориштавали друге: „...καὶ γέροντά με καὶ φαλακρόν, ὡς ὄρᾱς, ὄντα καὶ λημῶντα προσέτι καὶ κορυζῶντα ὑπερήδοντο θεραλεύοντες, καὶ μακάριος ἦν αὐτῶν ὄντινα ἂν καὶ μόνον προσέβλεψα“.¹⁹

Да су и Макремволитови, као и Лукијанови богаташи окружени ласкавцима, потврђују и речи „Разговора...“ да богаташе свако слуша, савијеног уха, без обзира шта имају да кажу. Стога, иако сами свесни тога, премда заокупљени умножавањем „стеченог“, веома су опхрвани страхом због очувања свог богатства „...καὶ ὅσος αὐθις ὁ φόβος ἐπίκειται εἰς τὸ φυλάξει αὐτὰ“,²⁰ убеђени да им само новац може обезбедити велелепну сахрану. Зато, уколико њихови сродници не чују звецкање злата, нико неће о њима бринути.²¹ Из тог разлога их сиромашни иронично ословљавају - извршним пријатељима (ὧ θαυμάσιοι) и питају их каква част долази од таквих крокодилских суза или земаљских гробова, који ће примити њихова имена: „...καὶ τίς ἢ τιμή, βέλτιστοι, τῶν кроκοδείλου δακρύων, ἢ τῶν τάφων καὶ τῶν γαιῶν, τῶν διαδεξομένων ὑμῶν τὰ ὀνόματα...“²² Након свега што су сиромашни изrekli, безазлено и на ивици очајања и наивности, стоји: „Дајте нам наше“ (Δότε ἡμῖν τὰ ἡμέτερα),²³ јасно указујући да је положај сиромашних у односу на богаташе социјалног света позне Византије – раван политичком апогеју.

С друге стране, читајући Лукијанове дијалоге, такође, стиче се утисак, да преовладава ауторов став да богатство не доноси очекивану безбрижност и спокој, како то изгледа из визуре сиромашних, већ стрепњу и неспокој.²⁴ Насупрот терета који доноси богатство, живот сиромашних се на више места истиче као једноставнији и бољи.²⁵ Овакав став Лукијана, који је стремио ка врху друштвене лествице, може деловати неискрено. Из опскурне биографије располажемо подацима да се Лукијан, иначе сиромашног порекла, на почетку своје каријере бавио адвокатуром, а последње године живота је провео у државној служби у Египту. Позиције адвоката, ретора-софисте и државна служба га свакако нису учиниле најбогатијим човеком свога времена, али нема разлога сумњати да су га лишиле новчаних брига и омогућиле му да проводи угодан живот међу вишим слојевима друштва. С обзиром на овај несклад између стварног живота и става да су сиромашни срећнији од богатих, Лукијану би се могло замерити на извесној недоследности и непринципијелности. Међутим, ако се погледа пажљивије, приметитиће се да он не критикује богатство само по себи, већ људе и њихов однос према њему. То се најбоље види из Плутових речи у дијалогу „Тимон“: „...τούς τε αὖ κατάκλειστον ἐν θύραις καὶ σκότῳ φυλάττοντας, ὅπως αὐτοῖς παχύτερος γενοίμην καὶ πιμελής καὶ ὑπέρογκος ἐπιμελουμένους, οὔτε προσαπτομένους αὐτοὺς οὔτε ἐς τὸ φῶς προάγοντας, ὡς μηδὲ ὀφθεῖν πρός τινος, ἀνοήτους ἐνόμιζον εἶναι καὶ ὑβριστάς...“²⁶ „...οὐτ’ οὖν ἐκείνους οὔτε τοὺς πάνυ προχείρους εἰς ἐμὲ τούτους ἐπαινῶ, ἀλλὰ τοὺς, ὅπερ ἄριστόν ἐστιν, μέτρον ἐπιθήσοντας τὰ πράγματι καὶ μήτε ἀφεξομένους τὸ παράπαν μήτε προησομένους τὸ ὄλον.“²⁷

Премда, као једна од најчешћих замерки може бити упућена обојици аутора одсуство позитивног програма за превазилажење тегобних историјских збивања, они, ипак, подједнако указују да се према свему њихови протагонисти требају опходити умерено, здраворазумски,

¹⁸ DMort. 16. 3.

¹⁹ DMort. 19. 2.

²⁰ Dialogue 2012. 23.

²¹ Dialogue 214. 24 – 215. 5.

²² Dialogue 215. 11-13.

²³ Dialogue 214. 6; 214. 12.

²⁴ Gall. 29; 31.

²⁵ Gall. 15; 22; 23.

²⁶ Tim. 15.

²⁷ Tim. 16.

милосрдно, – иако је античка филозофема неумољива у свом изразу да „новац чини све ствари мерљивим, јер се њиме све мери“.²⁸ Сходно томе, и сиромашни и богаташи жуде за богатством – једни да га се домогну, други да га задрже и сачувају – а у тој грозничавој опсесији уз међусобне несугласице – живот пролази. Зато, речи Лукијана и Макремволита разбијају илузију да је богатство само сјај, те истичу и наличје медаље по којој дефилују улизице, лажна пријатељства, лажни љубавници, сплетке, издаје, похлепа... Ипак, у томе, они нису пронашли разлог за позив да се одбаци богатство и одабере живот у сиромаштву, већ опомену богатим људима да буду умерени и наклоњенији својим сиромашнијим сународницима, да се као смртници не везују прекомерно и безразложно за материјално богатство. И заиста, савремене представе о свету и друштву у временима када су живели Лукијан, а потом и Алексије Макремволит, биле би неупитно скромније и мање видљиве без њихових промишљања, у којима су, као источници минулих времена, немерљиво обогатили историју књижевности.

²⁸ Aristotel, 1970. *Nikomahova etika* (Dr R. Šalabalić, prev.), Kultura, Beograd, 1133b. 15.